
ФІЛОСОФІЯ ПРАВА ЯК НАУКА

© 2003 р. **М. В. Костицький**
Коституційний Суд України

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА ЯК НАУКА І НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

1. Сучасний стан розвитку філософії права в Україні є логічним продовженням майже трьохтисячолітнього періоду любомудрствования на тему правди і неправди, добра і зла, справедливості й несправедливості, свободи і рабства, порядку й анархії тощо. Філософсько-правові ідеї, які автономно зародилися в трьох різних цивілізаціях (Індії, Китаї, Елладі) або синтезувалися із теологічними концепціями та стали цементуючою основою релігійних догм і правил (в індуїзмі), або стали основою соціальної етики ритуалу і суспільної ієрархії (в Китаї), або послужили насінням, з якого виросла європейська філософія права зі всім її різноманіттям.

Уже впродовж майже століття ми спостерігаємо щонайменше дві тенденції в розвитку європейської філософії права. В країнах континентальної Європи проявляється синтез емпіричного і теоретичного начал, в результаті чого філософія права, з одного боку, є вершиною теоретичної юриспруденції, а з другого – містком, зв'язковою ланкою із загальною філософією та філософськими науками: етикою, естетикою, тощо.

В той же час в англосаксонських країнах (Великій Британії та неєвропейських – США, Канаді, Австралії) простежувався крен у бік позитивізму з домінуванням підходу до права з прагматичних і раціоналістичних позицій та витіснення філософії права з юридичних наук, а при розростанні політології – і з філософських теж.

Українська філософія права як різновид європейської філософії права має свою специфіку й особливості розвитку. В ній є місце і чіткій європейській філософській системі, і, власне, українському "душевному" компоненту. Попри те, що європейська філософія права від Платона і Аристотеля до сьогодення відзначалася зльотами і падіннями, про українську філософію права як науку можна говорити, починаючи із середини другої половини XVIII ст. Її розвиток пов'язаний з такими іменами, як Яків

Козельський, Петро Лодій, Микола Ренненкамф, Памфіл Юркевич, Максим Ковалевський, Богдан Кістяківський, Станіслав Дніпрянський та ін. Найвищого розвитку українська філософія права досягла наприкінці XIX – в першій третині XX ст.

Сімдесятирічний період більшовицької влади в Україні пов'язаний із невпинною боротьбою спочатку із "буржуазними" філософами і юристами (звичайно, не шляхом дискусій), а потім із самою наукою філософії права. На довгі десятиріччя в юриспруденції запанував "соціалістичний" позитивізм, коли право трактувалося як воля пануючого класу, розведена в закон. Однак протистояти об'єктивному розвитку науки навіть у радянських умовах "наглядачі" за "теоретичною" та "ідейною" чистотою правової науки не змогли. Більше того, вони вимушені були самі стати "філософами права". На початку 70-х рр. в Академії суспільних наук при ЦК КПРС виходять, після півстолітнього мовчання, на цю тему публікації, присвячені "філософським проблемам права". Ці публікації закріплювали філософію права як один з напрямів загальної теорії держави і права, визначали її "душею" методології правознавства. Фундаментом такої філософії права, звичайно, була марксистсько-ленінська матеріалістична діалектика. Характерно, що і через тридцять років ці автори залишаються на тих же "філософсько-правових позиціях". Сказане стосується далеко не всіх. Більшість представників радянської теорії держави і права, які теоретично обґрунтовували впродовж десятиліть концепцію про те, що соціалістичне право є верхом демократії, фактором моралі і культури, що соціалістичному суспільству непритаманні беззаконня і свавілля, починаючи з початку 90-х рр. водночас стали лібералами, прихильниками невідчужуваних природних прав людини, критиками соціалістичної держави і права, а дехто з них стали в ряди прихильників та фундаторів філософії права. Звичайно, ніякий учений не застрахований від помилок, тим

більше, коли на певну теоретичну позицію є імперативна заявка тоталітарного режиму. Однак, коли одні й ті ж люди в старій системі виступали глашатаями соціалістичного права, а сьогодні вони виступають поборниками прав людини і претендентами на світоглядних учителів у правознавстві і навіть "філософів права", це не тільки викликає здивування, але й пересторогу [6, с. 76].

Окремі фрагментарні дослідження філософсько-правових проблем у радянський період ще якось жевріли в Інституті держави і права АН СРСР. В інших навчальних та науково-дослідницьких закладах учені вище досліджень проблем методології правознавства підніматися не сміли. Та й то надворі вже були 80-ті роки...

Тільки після ліквідації ідеологічного контролю за наукою філософія права змогла відродитися і розвиватися. Дещо швидше пішов цей процес у Росії. Але вже в середині 90-х рр. ХХ ст. в Україні вийшли друком роботи В.М. Бачиніна, Л.В. Петрової, В.О. Чефранова, В.В. Шкоди та ін. В цей же час при Національній Академії внутрішніх України справ була створена рада з філософії права, де здобувачі могли захищати дисертації на отримання наукового ступеня кандидата філософських чи юридичних наук. Відбувалися захисти дисертацій з філософії права і в інших наукових і навчальних закладах. На сьогодні захищені з філософії права кілька десятків кандидатських і докторських дисертацій (у тому числі під керівництвом автора), видано низку навчальних посібників і підручників, проведено ряд конференцій, де були представлені секції з філософії права, або ці наукові форуми безпосередньо мали філософсько-правовий напрям. Тому можна стверджувати, що філософія права в Україні відродилася й успішно розвивається.

2. Попри багатолітню історію філософії права у зв'язку з її забороною та відродженням, мали місце непоправимі втрати, і сьогодні (вже в котре) нам приходится починати все спочатку та вести дискусію про самостійність цієї науки, її об'єкт та предмет дослідження, методологію і методику, систему та ін.

В Україні, як і за її межами, є досить багато вчених, які не визнають самостійність філософії права, вважаючи її частиною теорії держави і права, соціальної філософії чи методологією юриспруденції. На нашу думку, філософія права зі своїм специфічним об'єктом, предметом і методом дослідження є самостійною наукою, яка розвинулася на стику філософії

і правознавства. Наведене вище стосується рівнів взаємодії філософії та юриспруденції, а не відносин філософії права та теорії держави і права як частини і цілого.

Взаємодія філософії і права як передумова виникнення філософії права проявляється на трьох рівнях: використання філософських знань у "чистому" вигляді, адаптація (трансформація) філософського знання до потреб юриспруденції та синтез філософського і юридичного знання.

Перший рівень взаємодії полягає у безпосередньому використанні філософських знань у правознавстві через застосування філософських категорій, понять, законів для забезпечення розвитку правової науки та узагальнення емпірики.

Другий рівень – це розгалуження, уточнення, удосконалення юридичних понять та інститутів за рахунок залучення філософських категорій, застосування юристами філософських методів у наукових дослідженнях або в практичній діяльності (наприклад, логічних методів у судочинстві). Завдяки цьому уточнюються такі поняття, як "юридична (правова) свідомість", "осудність", "правоздатність", "дієздатність", "позбавлення свободи" тощо.

Третій рівень взаємодії філософії та юриспруденції має більш виражений, ніж попередні, двосторонній характер. Потреба юриспруденції у філософському знанні спричиняє виникнення філософії права, яка є водночас наукою і філософською, і юридичною. Її розвиток стимулює розвиток і філософії, і юриспруденції.

Філософія права як самостійна наука відповідає тим вимогам, які стоять перед будь-якою наукою. Вона виступає формою знань про право в культурі, є системою понять про правові явища, закономірності, виникнення і розвитку права, зв'язок його проявів із людським суспільством, має на меті пізнання з допомогою певних методів суті і проявів права. Філософія права є найвищим ступенем осмислення права, при якому виявляються історія становлення права, поняття права, його внутрішня логіка, визначення того, чим є право в житті людства, конкретного народу, прояв права в людському бутті. Філософія права відрізняється від теорії держави і права, яка вивчає загальні закономірності винесення, становлення і розвитку держави і права як таких і дає світоглядне пояснення права, виявляє його роль і місце поряд із іншими видами соціальних норм, розкриває його суть і значення для всіх і кожного, виявляє місце права в розвитку людства тощо [1, с. 395].

З наведеного випливає, що при співпаданні об'єкту дослідження теорії держави і права і філософії права, предмет останньої значно ширший і якісно інший – якщо однією стороною він "стоїть" на землі, стосується повсякденних проблем нормотворення, нормозастосування, нормоохорони, то іншою "сягає неба", з'єднує земні будні із суттю і формами буття. Тому, коли лунають голоси про філософію права як частину теорії права, то хочеться спитати, а як буде в одній упряжці небесному крилатому жеребцю Пегасу та земній клячі Росінану? Куди ця знаменита пара повезе воза? Не хотілося б, щоб появлялася і про-тилежна думка – про підпорядкованість теорії держави і права філософії права. Як уже неодноразово підкреслювалося, між ними є зв'язок, але не частини і цілого, а загального і особливого. І цей останній носить діалектичний (за Гегелем), а не механістичний характер.

3. Визначення змісту, структури, предмета і методу філософії права на базі логічних законів і правил можливе понятійно або дефінітивно, але такому визначенню має передувати достатньо глибоке і тривале дослідження. Тобто має пройти немалий проміжок часу у вітчизняній науці, перш ніж будуть чітко сформульовані поняття, категорії та закономірності філософії права як окремої, неповторної, оригінальної науки.

Можна, звичайно, піти шляхом епігонства чи запозичення. Але запозичувати власне нічого, бо в Європі та за океаном філософія права не розвивається самостійно, а весь час сходиться на роль "попелюшки" якоїсь новітньої філософської доктрини. А епігонами ми можемо стати хіба що в російській філософії права, яка відроджує доробок періоду "срібного віку" та вчиняє трансформації від "соціалістичної філософії права" до сучасної науки. Правда, відродження доробку другої половини кінця XIX – початку XX століть іде в певній мірі і за "українським рахунок", бо ж із прийнятою у сусідів традицією і П. Юркевич, і М. Ковальський, і Б. Кістяківський та ін. подаються як російські автори.

Філософія права як будь-яка інша галузь філософського знання є за своїм змістом наукою без кордонів, інтернаціональним, космополітичним, міжнародним чи вселенським глобальним знанням. Але внесок до неї хоча є національним, розвивається вона на певному національному ґрунті конкретними вченими, представниками конкретної нації чи народу.

З огляду на таку двоєдиність філософії (як об'єкта пізнання) і суб'єктів, котрі її досліджують, українська сучасна філософія права має відбуватися через дослідження українських учених, які не тільки мають привласнити доробок іноземних і власних великих попередників, але й розвинути пізнання в цьому напрямку. Можливо, цей процес буде дещо екстенсивним, але й результат буде кращим.

Враховуючи вищенаведене, шлях, яким іде розвиток української філософії права, пов'язаний із дослідженням певних напрямів чи особливостей філософії права. Так, це були дослідження фундаментальних методологічних проблем права [10], гносеологічних меж і можливостей пізнання права [6], зв'язку реалізації права з професійною культурою юриста [11], філософського осмислення правової реальності [9], єдності цінності та істини в праві [3], філософії злочину [4], соціальної справедливості як фундаментального принципу правознавства [12], людини в праві [5], історіографічних проблем філософії права [2, с. 9-43], феномену європейського права [8], та ін.

Видається, що в майбутньому українськими вченими є потреба досліджувати і далі такого напрямку філософії права як методології правознавства. Це дасть змогу чіткіше визначити принципи, засоби, методи пізнання права.

Важливими є дослідження філософії права як світогляду, що дасть змогу сформулювати систему принципів, поглядів, цінностей, переконань, котрі забезпечать розуміння і відношення до правової дійсності, розуміння місця і ролі права в світі, правових позицій людей і суспільних груп тощо.

На сьогодні є вкрай необхідно досліджувати такі невід'ємні складові частини філософії права, як правову онтологію, філософсько-правову антропологію, правову гносеологію, правову аксіологію. Всі ці напрями філософії права треба ще розвивати, але викладання філософії права треба вже вести сьогодні. Тому виникає питання про філософію права як навчальну дисципліну.

4. Основою філософії права як навчальної дисципліни є філософія права як наука, рівень її розвитку, школи, які склалися та рівень професіоналізму спеціалістів, які готові йти в аудиторію. Важливим є питання про те, кому потрібно читати курс філософії права? На нашу думку, в першу чергу цей курс потрібно читати тим, хто студіює право. Це дасть змогу студенту чи магістранту зрозуміти суть природного

права, його джерело, зв'язок із світоглядним, теоретичним і практичним рівнем цивілізації і життям окремої людини, синтезувати отримані знання з правознавства і піднятися на вищий щабель розуміння специфіки свого фаху та своєї ролі в суспільстві як юриста. Без філософії права юрист залишився б лише законознавцем, і дана ж наука допомагає йому стати правознавцем у широкому розумінні цього слова, сприяє "привласненню" віковичних правових цінностей, допомагає в оволодінні методологією пізнання права та в проникненні в глибинний смисл державних і правових явищ.

На наш погляд, курс філософії права потрібно викладати і філософам. Оволодівши знаннями філософії права, студент-філософ зможе досягнути ще один аспект соціального буття – правового, простежити зв'язки між "соціальним" та "правовим", побачити вплив і взаємозумовленість права й етики, розібратися із системою "людина-право-соціум". Популярною і необхідною в Україні стала професія політолога. При підготовці майбутнього аналітика та прогнозіста політичних подій викладання філософії права необхідне. Для політолога засвоєння курсу філософії права дасть змогу побачити "живе право", а не тільки суху догму закону, перекинути місток між теоретичним знанням (філософії, політології, психології) і практичною діяльністю, реаліями політики, які ув'язуються, мають передумовою чи наслідком державно-правові явища, зокрема, конституційні та публічно-правові.

Філософія права як навчальна дисципліна має забезпечити ряд дидактичних завдань – не тільки передачу студенту, слухачу певної суми знань, але й вироблення навиків і вмінь працювати із правовою інформацією, адекватно оцінювати правові факти і явища, робити правильний прогноз їх розвитку та впливу на соціальну дійсність та навпаки – оцінювати і визначати вплив соціальної дійсності на правове регулювання, правотворчість, правозастосовчу діяльність тощо.

В процесі викладання права має бути вирішено низку гносеологічних завдань. Студент чи слухач повинні зрозуміти суть та ідею права, його роль, у формуванні свободи та світогляду особи, доктрини, парадигми та істини в праві, світогляді, методологічні та теоретичні основи правотворчої, правозастосовчої та правоохоронної діяльності.

Важливе й одночасно проблемне питання про те, в який час (на якому році навчання) та в

якому обсязі викладати курс філософії права. На нашу думку, для юристів це має бути підсумкова дисципліна наприкінці навчання, для філософів – дисципліна, яку викладають в середині навчання поряд із філософією історії, філософією релігії та філософією природознавства.

Для політологів курс філософії права варто читати не пізніше третього року навчання для того, що після освоєння соціальної філософії, політології, основ правознавства студент-політолог міг використати знання філософії права при вивчанні політичних інститутів і процесів, зрозуміти право як форму для останніх, з'ясувати прогностичну функцію права в політиці.

Підсумовуючи сказане вище, можна зробити кілька висновків:

1) філософія права в Україні відродилася, переживає інтенсивний розвиток, стала своєрідною модою;

2) як наука філософія права потребує залучення широких кіл дослідників, особливо молодих; роботи на цій ниві непочатий край;

3) філософію права необхідно викладати у вузах третього і четвертого рівня акредитації, і не лише студентам і слухачам на юридичних спеціальностях, але й філософам і політологам.

Список літератури

1. *Алексеев С.С.* Право: Азбука – Теория – Философия. Опыт комплексного исследования. – М., 1999.
2. *Бабкін В.Д., Усенко І.Б.* Нарис історії розвитку загальної теорії держави і права, філософії та енциклопедії права // Антологія української юридичної думки. – К., 2002. – Т. 2. 3.
3. *Бандура О.О.* Єдність цінностей та істини в праві. – К., 2000.
4. *Бачинин В.А.* Философия права и преступления. – Х., 1999.
5. *Бігун В.С.* Правова антропологія. До питання про дослідження людини в праві // Часопис Київського університету права. – 2002. – № 1; № 2; № 4.
6. *Керимов Д.А.* Методология права. – М.: Авента, 2000.
7. *Козловський А.А.* Право як пізнання: Вступ до гносеології права. – Чернівці, 1999.
8. *Ляшенко В.М.* Європейське право як феномен духовно-практичного освоєння дійсності: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук. – К., 1999.

9. Максимов С.М. Правовая реальность: опыт философского осмысления. – Х., 2002.

10. Петрова Л.В. Фундаментальні проблеми методології права: філософсько-правовий дискурс. – Х., 1998.

11. Сливка С.С. Професійна культура юриста (теоретико-методологічний аспект). – Львів, 2000.

12. Сокурєнко В.В. Роль соціальної справедливості в розбудові демократичної соціальної держави: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. – К., 2001.

М. В. Костицкий

ФИЛОСОФИЯ ПРАВА КАК НАУКА И НАУЧНАЯ ДИСЦИПЛИНА

Философия права есть самостоятельная наука, одновременно соответствующая и всем параметрам научной дисциплины. В Украине философия права переживает интенсивное развитие, что с необходимостью предполагает глубокое исследование таких ее составляющих, как правовая онтология, правовая гносеология, правовая аксиология, философско-правовая антропология и, конечно же, методология правоведения.

М. V. Kostytsky

PHILOSOPHY OF LAW AS A SCIENCE AND SUBJECT OF ACADEMIC STUDY

Philosophy of law is an independent science, concurrently meeting all requirements expected of an academic subject. The philosophy of law in Ukraine is characterized by the intensive development, which presupposes profound research in such its areas as legal ontology, legal gnoseology, legal axiology, philosophical anthropology of law and, certainly, methodology of legal studies.